

ÖZGÜNLÜĞÜN VE UZLAŞMACILIĞIN DİYALEKTİĞİ

Hikmet SOFUOĞLU*

“..Simulacrum asla gerçeği gizlemez.
O hiçliği, boşluğu, var olmayanı gizleyen
gerçeği gösterir.
Bu yüzden simulacrum gerçektir...”
Ecclesiastes

Modernliğin bilim, sanat, hümanizm, marksizm, feminizm gibi özgürlüğü ve eşitliği savunan meta anlatılara başvurarak toplumsal gerçekliği, dolayısıyla kültürü sistemleştirmekten ve meşrulaştırmaktan kaçamayacağına postmodern eleştirisi, bazı marksistlerin postmodern harekete olumsuz tepki göstermelerine neden olmuştur. Örneğin Fredric Jameson, postmodernizmi geç kapitalizmin kültürel mantığı ve kapitalizmin üçüncü aşaması olarak niteler. Jameson, bununla ilişkili olarak postmodernizm gibi kültürel değişmelerin “geç tüketici ya da çokuluslu” kapitalist toplumsal sistemin “derin mantığını dışavurma” yollarını analiz eder. Kapitalizmin bu üçüncü aşamasını İkinci Dünya savaşı sonrası çokuluslu kapitalizm olarak dönemselleştirmesini, Mandel’in “Geç Kapitalizm” başlıklı çalışmasına dayandırır;

“..Bu nedenle, postmodernizm ya da geç kapitalizmin ekonomik yönden hazırlanışı, savaş sonrası dönemin yaşadığı tüketim malları ve yedek parça sıkıntısı sona erdikten ve yeni ürünlerin ve yeni teknolojilerin öncülerinin ortaya çıkabildiği 1950’li yıllarda başladı...”¹

---

* Doç., Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Öğretim Üyesi.

¹ Fredric Jameson, **Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı**, Çev. Nuri Plümer, (İstanbul, Yapı ve Kredi Yayınları, 1994), s.22.

Tarihsel değişmeleri, sermayenin birikim mantığının ve teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak görmesinin yanında Jameson'ın eleştirisinde kültürel bir dönemselleştirme çabası gözlenir;

“...Kapitalizmde, her biri kendinden öncekinin diyalektik bir gelişimini oluşturan üç temel an oluşmuştur. Bunlar, piyasa kapitalizmi, tekelci dönem ya da emperyalist safha ve yanlış terimle “postendüriyel” safha olarak anılan, ancak daha doğru bir biçimde çokuluslu kapitalizm olarak adlandırılması gereken içinde yaşadığımız dönemdir...”²

Jameson'ın dönemselleştirmesinde, gerçekçiliğe piyasa kapitalizmi, modernizme tekelci kapitalizm, postmodernizme ise geç/çokuluslu/tüketimci kapitalizm karşılık gelir. Jameson'ın, bu değerlendirmelerinin temelinde kültürün ve toplumsal gerçekliğin hala ekonomik olgularla belirlendiği varsayımı bulunur. Başka bir anlatımla bu değerlendirmeler, postmodernizmde eleştirilmekte olan klasik temsil kuramının bir örneğini oluşturur. Postmodernizm, klasik temsil kuramında sonuç olarak düşünülenlerin neden olabileceğini; temsillerin yansıttıkları varsayılan tözü yaratabileceklerini savunur. Bu bir bakıma Platon'un tersyüz edilmiş halidir; Platonda gerçeğin temsili sorgulanırken, postmodernizmde temsilin gerçeği sorgulanır. Bu tersine çevrilmeyle birlikte kültürel göstergeler, kendilerini öncelleyen bir tözün dışavurumsal temsilleri olmaktan çok, kendi başlarına yeni tözler, yeni toplumsal biçimler, yeni düşünme biçimleri oluşturabilirler. Dolayısıyla, geç kapitalizmin postmodernizmin ortaya çıkmasına neden olduğu doğruysa da, bu zorunlu olarak postmodernizmin geç kapitalizmi ifade edeceği anlamına gelmez. Ayrıca postmodernizm, Jameson'da olduğu gibi, bir dönem olarak ele alınamaz. Dönemselleştirme postmodernizmin tanımına terstir; Lyotard'ın da belirttiği gibi;

“...Postmodern, modernizmden hem önce, hem de sonra gelir. Bu anlamda “şimdi” modernist söylemi betiler: Bir şeyin modern olabilmesi için önce postmodern olması gerekir. Böyle anlaşılan postmodernizm sonuna gelmiş modernizm değil, oluşum durumundaki modernizmdir ve bu durum süreklidir...”³

² Aynı.s.65.

³ Bill Readigs, **Introducing Lyotard; Art and Politics**, (London, Redwood Press Ltd, 1991), s.54.

Özetle, postmodernizmin önerdiği şey, geç kapitalizmin, ekonomik zorunluluklar dünyasından ve böylece de kültürü önceleyen bir töz tarafından söylem/aşırı söylem belirleme mantığından kopmuş bir kültürel olanaklar yaratma etkisi olduğudur. Bu yaklaşım Jameson'ın ve diğer Marksistlerin maddi üstbelirleme savını altüst eder.

Nesneler Sistemi

İnsanların bilinçli yaşama faaliyetini Marks, “öznenin nesneye dolayımı”⁴ olarak yorumlar. Tüm zamanlarda olduğu gibi maddi gerçeklik, insanlar tarafından değil, daha çok “nesneler” tarafından kuşatılmıştır. Nesneler, insan etkinliğinin bir ürünü olarak doğal yasaların değil, değer yasalarının egemenliği altında günümüze dek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Nesnelere belli bir insan gereksinimleri sistemiyle ilişkilendirilerek, bir kullanım değeri ve değişim değerine sahip faydalar olarak gören marksist yaklaşımdan uzaklaşılmasında nesne-gösterge kuramıyla Boudrillard önemli bir yer tutar. Boudrillard'a göre nesneler, gereksinim sistemleri ile ilişkilendirilmiş nesne sistemlerinin parçalarını oluştururlar;

“...Bugün neslelerden pek azı, onlardan söz eden bir nesneler bağlamı olmaksızın yalnız başlarına sunulur. Bu yüzden tüketicinin nesneye ilişkisi değişmiştir. Tüketicisi, sağladığı özel fayda bağlamında, bir nesneye değil, bütünsel anlamı bağlamında bir nesneler kümesine yönelir. Çamaşır makinası, buzdolabı, bulaşık makinası vb. toplu halde, her biri alet olarak tek tek sahip olduğundan farklı bir anlamı vardır. Vitrin, reklam, üretici firma ve burada temel bir rol oynayan marka, parçalanamaz bütünün oluşmasında önemli etkenlerdir...”⁵

Böylelikle tüketici toplumuna katılım sistematik satın alım ve nesnelerin düzenlenmesini gerektiren kod ve modellerden oluşan bir sistem tarafından gerçekleştirilir. Bu nesnelere sıradan nesneler olmaktan çok, gösterenleri birbirine bağlayan bir zincir işlevini görürler. Her nesne daha karmaşık bir üst nesne olarak diğerlerini gösterir ve

⁴ Eugene Lunn, **Marxizm ve Modernizm** Çev. Yavuz Alogan, (İstanbul, Alan Yayıncılık, 1995), s.18.

⁵ Douglas Keller, **Jean Boudrillard: From Marxism to Postmodernism and Beyond**, (Stanford, Stanford University Press, 1989), s.13.

tüketiciyi daha karmaşık tercihlere yöneltir. Bu yüzden nesnelerin asla bir düzensizlik içinde sunulmadığı, aksine sistemli bir alışverişi oluşturacak bir biçimde düzenlendiği görülür. Tüketici bir nesne hesabına girerek, bir nesneden diğerine mantıksal olarak yönelir.

Gösterge Olarak Nesne

Nesnelerin bu tür sistematik olarak sunulmasının temel görünümü şudur; “kapitalizm koşullarında nesnelerin doğal kullanımın değişim değerine katılması nesnenin anlamının özgöndergesel(self-referential) bir göstergeler sistemi içerisindeki konumu tarafından belirlenen bir gösterge haline gelmesiyle sonuçlanmıştır.”⁶ Bu durumda Marks’ın emek, diyalektik ve üretim tarzı kuramı, kapitalist toplumda bir ayna imgesi işlevini görür. Marksizm yalnızca kapitalizmin radikal bir eleştirisi olarak değil, aynı zamanda onun en yüksek meşrulaştırılmış(justification), biçimi olarak karşımıza çıkar. Marks “değerin değişim değeri içinde çözüldüğünü”⁷ ileri sürerken, Boudrillard’ın nesne-gösterge kuramında kullanım ve değişim, değer ve karşılığın çok ötesindedir;

“..Kullanım ve değişim değeri temel bir ahlak oluşturucusudur. Var olma biçimleriyse: Açlık ve hesaplama simülasyonu üzerine kurulmuştur.Sahip olduğumuz zenginlikler yeniden dağıtılabilsen kullanım değeri kendiliğinden ortadan kalkardı(ölüm için de aynı şey söylenebilir, eğer ölümün yeniden dağıtımı ya da başlangıçtan bugüne yeniden düzenlenmesi mümkün olsaydı bir kullanım değeri olarak yaşamı ortadan kaldırırdı.”⁸

Aslında Jameson, Boudrillard’ın tüketim kültürü ve televizyonun gerçek ve imgesel arasındaki sınırı silen simülasyon dünyasının yükselişine yol açan bir gösterge bolluğu ürettiğini belirten görüşüne katılır. Jameson, tüketim toplumunu göstergeler, iletiler ve görüntülerle

---

⁶ Steven Connor, **Postmodernist Culture, An Introduction to Theories of the Contemporary**, (Oxford: Basil Blackwell Ltd., 1990) s.52

⁷ Marshal Berman, **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, Çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker.(İstanbul, İletişim Yayınları, 1994), s.140.

⁸ Jean Boudrillard, **Sessiz Kitlelerin Gölgesinde ya da Toplumsalın Sonu**, Çev. Oğuz Adanır, (İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1991), s.54.

dolup taşan bir toplum olarak görmesine karşın o da Marks gibi değeri, kullanımın ve değişimin karşılığı olarak görür;

“Platon’un benzeşim(Simulasyon) kavramını-yani hiç bir zaman varolmayan aslın özdeş kopyasını- özellikle bu nesnelere betimlenirken kullanabiliriz. Nitekim benzeşim kültürü, kullanım değerinin belleklerden silindiği noktaya ulaşacak ölçüde değişim değerinin genelleştirildiği bir toplumda yaşama geçirilir.”⁹

Oysa Boudrillard’ın getirmiş olduğu eleştiri burada, göstergelerin yerine düzensiz, yüzer gezer göstergeler alanı koyarak göstergenin ortadan kaldırılmasıdır. Boudrillard, nesne biçimi mantığını, gidebileceği en son noktaya kadar, merkezinde yer alan “gösterge yanılması” kurtulduğu son noktaya kadar götürür. Boudrillard’a göre, değer bir kullanım değeri(doğal evre), bir değişim değeri(ticari evre) bir gösterge değeri(yapısal evre) ve bir de çoğalma değeri(fraktal evre) vardır. Bu fraktal evrede; güzel ya da çirkin, doğru ya da yanlış yoktur. Artık iyi kötünün karşısı değildir. Değer her ne olursa hiç bir şeye gönderme yapmaksızın hızla çoğalır;

“Gerçek anlamda sözü edilebilecek bir değer yasası yoktur artık; bir tür değer salgınından, değer genel metastazından, rastlantısal bir şekilde hızla çoğalma ve dağılmasından başka bir şey yoktur. Bu tür çoğalma ve zincirleme tepki her çeşit değerlendirmeyi olanaksız kıldığından değerden artık söz edemeyiz.”¹⁰

Her şeyden önce kapitalist toplumda tüketimin, kullanım değerinin tüketiminden doğan maddi bir fayda değil, göstergelerin tüketimi olarak anlaşılması gerekir. Göstergelerin kullanımı ise genellikle karşıt anlamlı iki bileşenden oluşur; göstergeler her zaman ele geçirme ve savma, uzaklaştırma işlevine sahiptir. Göstergeler yoluyla ele geçirmek için(güçleri, gerçeği, mutluluğu v.b.) ortaya çıkarmak ve yadsımak, bastırmak amacıyla bir şeyi çağrıştırmak gerekir. Buna benzer biçimde, Kapitalist toplum varolabilmek için nesnelere

⁹ Fredric Jameson, **Ön. Ver.**,1994 s.47

¹⁰ Jean Boudrillard, **Kötülüğün Şeffaflığı; Aşırı Fenomenler Üzerine Bir Deneme**, Çev. Emel Abora, Işık Ergüden, (İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995), s.12

gereksinim duyduğu gibi, aynı zamanda onları yoketmeye yönelir. Bu yüzden nesnelere kullanımını sadece nesnenin yavaş yavaş kaybolurken, hızla yenilenmesinde görülür. Nesnelere yitirilmesinde yaratılan değer çok daha yoğundur. Yoketme, üretime temel alternatif oluşturur; "Arabanızı Çarpın Gerisini Sigorta Halleder" sloganıyla reklam, nesnelere kullanım değerini arttırmak değil, yalnızca azaltmak, onları moda değeri ve hızlı yenilemeye neden olabilecek zaman değerini azaltmak amacını güder. Böylelikle kullanım değeri içinde nesne tüketilmez; gerçek ideal gönderge olarak bireyin kendi grubuyla ilişkilendirerek, gerekse de üst bir statü grubuna bireyi kendi grubundan ayırarak ayırt eden göstergeler olarak nesnelere tüketilir. Featherstone'nun belirttiği gibi "Modern bireyin sadece elbiseleriyle değil, bir beğeniye dayalı ya da yoksun oluşu çevresiyle yorumlanacak ve sınıflandırılacak evi, mobilyaları, dekorasyonu ve diğer faaliyetleriyle de konuştuğunun bilincine varması sağlanır."¹¹

Kişiselleştirme Aracı Olarak Nesne

Connolly'ye göre kimlik, farklılığın oluşturulması yoluyla oluşturulur ve kişiselleşme uğruna farklılıkları taşımakla yükümlü bırakılmış özne sefil bir varoluş sürdürür;

"...Bu nedenle kimlik farklılığı tanımlama yetisine bağımlı olan ve farklılık olarak tanımladığı kendiliklerin onlara uyarlanan tanımlara karşı çıkma, direnme, onları alaşağı etme ya da tersyüz etme eğilimlerine karşı zayıf, kaypak ve güvenilmez bir deneyimdir..."¹²

Modern toplumunda insanlar arasındaki gerçek farklar kaldırılarak, kişileri ve ürünleri türdeşleştirerek farklılık yaratılır. Horkheimer'a göre "bilimsel test"lerle doğrulanan bu küçük farklılıklar, sanki dünyanın kaderini değiştirecek kadar önemliymiş gibi tüketicinin beynine kazınır. İnsanlar da bu iktidar dilini benimseyerek kendilerine

---

¹¹ Mike Featherstone, **Postmodernizm ve Kitle Kültürü**, Çev. Mehmet Küçük, (İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1996), s. 146.

¹² William E. Connolly, **Kimlik ve Farklılık**, Çev. Ferma Lekeşizalın, (İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995), s. 92.

göre uyumlandırırlar.¹³ Bu nedenle modernlik sadece nesne üretimi değil, aynı zamanda ilişki ve fark üretimidir. Sistemin her şeyden önce bireyleri “kişiselleşmiş” olarak üreten bir yapısal farklılaştırma mantığı vardır, yani bireyler farklıdır; ama bu farklılık, bireyler kendilerini ayıksılaştırırken bile uzlaştıkları bir koda ve genel modele uygundur. Temel mantık kodun kurallarına özgü farklılaşma/kişiselleşme mantığıdır. Başka bir deyişle her bireyin kendini ötekine göre ayarlamasıyla eşitlemesi, topluluğun bilinçli olarak türdeşikleşmesi değil, ortak olarak aynı koda sahip olma, topluluktan ayrı kılan aynı göstergeleri paylaşma olgusudur. Bir topluluğun üyelerinin eşitliğini oluşturan, diğer toplulukla olan farkıdır. Sistemin umudu asla kişiler arasındaki gerçek (ayırıksı, indergenemez) farklara bağlanmadığı görülür. Sistemi sistem yapan, yerine ayırt edici gösterge olarak değişebilir netelikleri koymasındır. Böylelikle farklılıklar birbirlerini dışlamazlar; böylece kodlanmış farklılıklar, bireyleri parçalanmaktan çok, tersine değiş tokuş malzemesi haline getirir. Topluluğun bütünleşmesini pekiştiren de bu, farkların değiş tokuşudur.

Kuşkusuz farklılıkların değiş tokuşu geçmişte de vardı; aralarındaki fark, uyumun hızında ve farklılığın kurumsallaşmasında yatar;

“...Düşünsel açıdan modern insan, toplumun maddeci uygulamalarını idealizmle ilgili lakırdılarla örtbas eden 19. yüzyıl insanından daha az ikiyüzlüdür...Ama bunun nedeni, parıltılı sözlerle gerçeklik arasındaki çelişkinin giderilmiş olması değildir. Çelişki kurumsallaştırılmıştır, o kadar.”¹⁴

Nesnenin Duygusal Biçimi

Maddi gerçeklik nesnelere tarafından kuşatıldığı gibi, sanat söylemi de “sanat nesnelere” tarafından kuşatılmıştır. Başka bir anlatımla, modernliğin nesne üzerine kurulu bir başka söylemi de sanat söylemidir. Levin, modern sanatı bireyci ve yarışmacı doğasından ötürü, her şeyi risk sözcükleri ile tercüme eden kapitalizme benzeterek, nesnelere dünyasının nesnesi olmaktan ısrar eden materyalist bir yapı

¹³ Max Horkheimer, **Akıl Tutulması**, Çev. Orhan Koçak, (İstanbul, Metis Yayınları, 1990), s.124.

¹⁴ Aynı, s.13

olarak tanımlar.¹⁵

Sanatta figüran rolü oynadıktan sonra nesnelere, Modernizmin ortaya çıkışıyla birlikte ahlaki ve psikolojik değerlere endekslenmekten kurtularak, insanın gölgesinde vekaleten yaşamayı bıraktılar ve bir mekan çözümlemesinin(kübizm vb..)özerk öğeleri olarak olağanüstü bir önem kazandılar. Bu yüzden de soyutlamaya varana kadar parçalandılar. Yenidenüretim çağında sanat nesnelere tıpkı gündelik nesnelere gibi tüm reklamcı biçimleriyle, sınırsız “çok”la yeniden üretim sürecine girdi. Bu dönemde nesnenin kıtlığına dayanan spekülasyon sanatının bittiği söylenebilir. Ama yine de baskı sayısı kısıtlı olan bu çok’ların kısa zamanda hemen her yerde karaborsa ve vurgunculuk nesnesi haline geldiği görülür. Sanat nesnelereni çoğaltmak hiç de “bayağılaşma” ya da “nitelik kaybı” içermez. Benjamin, “Tekniğin Olanaklarıyla Yeniden Üretilebildiği Çağda Sanat Yapıtı” adlı makalesinde sanat nesnelereinin yenidenüretimi sonucunda “tarihsel tanıklık” ve “ nesnenin otorite”sinin zarar gördüğünü, yapıtın “özel atmosferinin” gücünü yitirdiğini¹⁶ savunur. Oysa günümüzde durum çok daha farklıdır; sanat nesnesinin başına gelen, nesne dizileri olarak çoğaltılmış sanat yapıtlarının nesnelere sistemi içerisinde süpermarketlerde, sebze-meyva, bir çift çorap ya da çikletle birlikte satılmasıdır. Anlamalarını yanlarındaki tüketim nesnelere ile birlikte kazanmalarıdır. Bu da sanat nesnelere ile gündelik nesnelere arasında hiç bir farkın kalmadığını, sanatın da gündelik yaşamın estetikleştirilmesi içinde dağılarak, değerin katıksız dolaşımı uğruna sıradanlığın estetiği içinde yok olduğunu gösterir.

Modern sanatın başlangıcından günümüze dek yaptığı, her şeyi bir değer ve bir ideoloji olarak sahiplenerek sapkın bir estetik doyum katına yükseltmek olmuştur. Oysa günümüzde çözü, hurdayı estetik düzeye yükseltmek hiç bir şeyi kurtarmıyor, aksine boş olduğunu iddia ediyor. Modern sanatın iki yüzölçüğü de burada yatıyor: Değerlerin boşlukla ilgili ticari stratejilerini reklamcı biçim yüklenirken, kendi öz

¹⁵ Kim Levin, **Farewell to Modernism**, Theories of Contemporary Art, ed. Richard Hertz,(New Jersey, Prentice-Hall, 1985), s.3.

¹⁶ Walter Benjamin, **Pasajlar**, Çev. Ahmet Cemal,(İstanbul, Y.K.Y.,1993), s.49.

boşluklarının ve bu boşluğu bir değer katına çıkarmaya çalışan sanat söyleminin ardına gizleniş var. Sanatın bu suç ortaklığına soyunan paranoyası her türlü eleştirel yargının olanaksızlığını getiriyor. Geriye sadece boşluğun uzlaşmacı, dostane paylaşımı kalıyor. Modern sanat, bu belirsizlik, temellendirilmiş bir estetik değer yargısının olanaksızlığı üzerine oynar. Hiç birşey anlamayanların ya da anlayacak birşey olmadığını anlamış olanların suçluluğu üzerine spekülasyon yapar. Ama sanatın korkuttuğu bu insanların herşeyi anlamış oldukları da düşünülebilir, şaşkınlıklarıyla sezgisel bir zeka göstermektedirler: Kötüye kullanılmış bir iktidarın kurbanları oluşlarının, oyun kurallarının kendilerinden gizli tutulmuş olmasının bilincini. Bir başka deyişle sanat, sadece sanat pazarının mali açısından değil, estetik değerini sistemleştirilmesi ve meşrulaştırılması açısından da iki yüzlülük sürecine girmiştir.

Sanat nesnelere hayranlık, tıpkı gündelik nesnelere olan hayranlığımız gibi yüzyıllar sürmüş bir adaptasyon sürecinin sonucudur. Ve bu süreç çoğu kez sanat ve düşünceyle hiç bir ilgisi olmayan nedenlere bağlıdır. Sanat kendi alıcısını yaratmışsa bu eninde sonunda uzlaşım sal bir ilişkidir. Tek soru şu: böyle eleştirel bir düşkürlüğü ve herşeyi değer katına yükselten ticari taşkınlık, bu gizli suç ortaklığı daha ne kadar sürebilir?

KAYNAKÇA

- Benjamin, Walter. **Pasajlar**, Çev. Ahmet Cemal,(İstanbul, Y.K.Y.,1993).
- Berman, Marshal. **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, Çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker.(İstanbul, İletişim Yayınları, 1994)
- Boudrillard, Jean. **Sessiz Kitlelerin Gölgesinde ya da Toplumsalın Sonu**, Çev. Oğuz Adanır, (İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1991)
- Baudrillard, Jean. **Kötülüğün Şeffaflığı; Aşırı Fenomenler Üzerine Bir Deneme**, Çev. Emel Abora, Işık Ergüden, (İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995)
- Connolly, William E. **Kimlik ve Farklılık**, Çev.Ferma Lekesizalın, (İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995)
- Connor, Steven. **Postmodernist Culture, An Introduction to Theories of the Contemporary**, (Oxford: Basil Blackwell Ltd., 1990)
- Featherstone, Mike. **Postmodernizm ve Kitle Kültürü**, Çev. Mehmet Küçük, (İstanbul, Ayrıntı Yayınları,1996)
- Horkheimer, Max **Akıl Tutulması**, Çev Orhan Koçak, (İstanbul, Metis Yayınları, 1990)
- Jameson, Fredric. **Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı**, Çev. Nuri Plümer, (İstanbul, Yapı ve Kredi Yayınları, 1994).

- Keller, Douglas. **Jean Boudrillard: From Marxism to Postmodernism and Beyond**, (Stanford, Stanford University Press, 1989)
- Levin, Kim. **Farewell to Modernism**, Theories of Contemporary Art, ed. Richard Hertz,(New Jersey, Prentice-Hall, 1985)
- Lunn, Eugene. **Marksizm ve Modernizm** Çev. Yavuz Alogan, (İstanbul, Alan Yayıncılık, 1995)
- Readings, Bill. **Introducing Lyotard; Art and Politics**, (London, Redwood Press Ltd, 1991)